

УДК 347.9:343.1

ЧИ ДОРЕЧНИЙ ІНСТИТУТ З'ЄДНАНОГО ПРОЦЕСУ (ЦИВІЛЬНОГО ПОЗОВУ) В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ: PRO ET CONTRA

Х. Кахнич

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
тел. (0322) 96-47-40*

Досліджено питання доцільності існування інституту цивільного позову в кримінальному процесі (з'єданого процесу) в законодавстві України. Проаналізовано аргументи «за» і «проти» цього інституту, а також з'ясовано причини для критики інституту цивільного позову у науці кримінального процесу та проблеми його реалізації на практиці.

Ключові слова: з'єднаний процес, цивільний позов, кримінальне провадження, відшкодування завданої злочином шкоди.

Поява та існування інституту з'єданого процесу (цивільного позову в кримінальному провадженні) завжди викликало чимало дискусій серед науковців та практиків сфери кримінального судочинства. Як обґрунтоване і досить широко обговорюване в теорії кримінального процесу, цей інститут, однак, дедалі частіше критикується через певні проблеми, з якими стикаються під час його реалізації на практиці. Очевидно, саме цим можна пояснити підхід деяких вчених щодо доцільності його скасування в рамках кримінального провадження.

Одна з таких пропозицій була висловлена у статті російського вченого (доктора юридичних наук, судді) В. Бозрова «Цивільний позов у кримінальному процесі недоречний» [1, с. 29]. На думку дослідника, інститут з'єданого процесу досі залишається одним з найбільш «таємничих» феноменів кримінального судочинства, а все через те, що відсутні нові підходи у його вирішенні, які б увібрали в себе політичні, економічні, соціальні, ідеологічні та інші кардинальні зміни, що відбулися в суспільстві та в суспільній свідомості, і які сприяли б виробленню науково обґрунтованих концепцій щодо унормування національного кримінально-процесуального законодавства відповідно до визнаного світовою спільнотою законодавства цивілізованих країн. Власне, сьогодні дискусії з приводу цього питання, головнo, зводяться до двох протилежних підходів: на думку одних вчених, правила і принципи цивільного судочинства, пов'язані з відшкодуванням матеріальних збитків, не можна механічно «імплантувати» (вживляти) в кримінальне провадження, оскільки кожна з цих галузей права самостійна як у предметі, так і методі регулювання. Інші, не заперечуючи цю аргументацію, все ж вважають, що таке змішання норм двох галузей права в кримінальному провадженні виправдано під кутом зору доцільності, яку вони вбачають в процесуальній економії часу і процесуальних засобів, пов'язаних із відшкодуванням матеріального збитку, заподіяного потерпілому кримінальним деліктом, а сам інститут цивільного позову в кримінальному провадженні розглядається ними як додаткова процесуальна гарантія забезпечення прав потерпілого.

Які ж аргументи наводять прихильники першого погляду щодо доцільності використання з'єданого процесу (цивільного позову) в кримінальному провадженні? Зокрема, на підтримку своєї думки В. Бозров наводить такі аргументи.

По-перше, відповідно до законодавства кримінальне судочинство (провадження) має своїм завданням викриття винного у вчиненні злочину та притягнення його саме до кримінальної відповідальності. Про цивільно-правову (майнову) або іншу відповідальність у визначенні завдань кримінального провадження законодавець не згадує. По-друге, низка засад, характерних для діяльності суду під час вирішення цивільно-правових спорів (наприклад, диспозитивність), різко суперечать засадам кримінального провадження, зокрема, засаді публічності. Крім того, вважає вчений, провадження щодо цивільного позову, як і будь-який інший розгляд цивільно-правового спору, має ґрунтуватися на презумпції винуватості заподіювача шкоди і кожна зі сторін зобов'язана доводити ті обставини, на які посилається (ст. 60 ЦПК України), тоді як засадою кримінального провадження є презумпція невинуватості обвинуваченого, і органи, які ведуть кримінальне провадження, не мають права перекладати на нього обов'язок доказування своєї невинуватості у заподіянні шкоди. Більше того, процедура розгляду цивільного позову разом з кримінальним провадженням (публічним позовом) вимагає більш повної правової регламентації (що важко зробити з погляду законодавчої техніки) або змушує суд використовувати за аналогією норми цивільного процесуального права, що, на думку вченого, неприпустимо або, щонайменше, небажано [1, с. 30]. Та, логіка суджень В. Бозрова спонукає до висновку: інститут з'єднаного процесу має бути ліквідований.

Проте, як на мене, висновок, зроблений В. Бозровим, видається більш ніж спірним, а його погляд на це питання досить вразливий як з теоретичної, так і з практичної точок зору. Тож, розглянемо детальніше аргументи вченого та його прихильників, які заперечують доцільність існування з'єднаного процесу.

Першим і, мабуть, одним з найпоширеніших таких аргументів є те, що цивільний позов у кримінальному провадженні не спрямований на реалізацію завдань кримінального процесу, задекларованих у КПК. Справді, за КПК 1960 р. завданням кримінального судочинства була «охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний» (ст. 2). За КПК 2012 р. завданням кримінального провадження є «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» (ст. 2). Справді, відшкодування заподіяної злочином шкоди, як вбачається із приведених норм, як окреме завдання кримінального провадження не виділяється, але немає сумніву, що це завдання охоплюється завданням «охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження». Саме таким учасником є потерпілий від кримінального правопорушення. Крім того, положення, що «кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, має бути притягнутий до відповідальності в міру своєї вини» має означати й те, що така особа повинна не тільки понести справедливе кримінальне покарання, а й відшкодувати завдані їй діям збитки.

До того ж, навряд чи можна вважати серйозним підхід, що інститут цивільного позову в кримінальному процесі має бути усунутий з нього тільки через те, що

відповідна норма КПК, яка визначає завдання кримінального судочинства, чітко не формулює відновлення порушених майнових чи інших особистих прав потерпілого чи відшкодування шкоди, заподіяної злочином, як одне із завдань кримінального провадження. Очевидно, тут потрібно аналізувати насамперед суть понять, а не лише законодавчі норми. Адже сформульоване в законодавчих актах чи навіть у наукових роботах поняття саме собою не може служити підставою для висновків про «відповідність» або «невідповідність» одного явища іншому.

Тісно пов'язаним із попереднім аргументом проти існування з'єданого процесу є нібито наявна невідповідність між природою цивільного позову і «самою суттю кримінального судочинства»; те, що розгляд і вирішення цивільного позову в кримінальній справі не може здійснюватися через несумісність засадничих ідей кримінального та цивільного галузей права.

Щодо питання про суть цивільного позову в кримінальному процесі та його правову природу, то тут необхідно врахувати те, що, як часто зазначають вчені, цивільний позов як основний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав є єдиним правовим поняттям як для цивільного, так і кримінального провадження. Позов є вимогою, зверненою до держави в особі суду про ухвалення об'єктивно правильного судового рішення. Така вимога може належати приватній особі з приводу порушення її суб'єктивних цивільних прав іншою приватною особою, порушення її суб'єктивних публічних прав органом державної влади, а також самій державі у випадку порушення правопорядку. При цьому природа позову не змінюється і тоді, коли однією зі сторін процесу є держава в особі того чи іншого свого органу. Завданням суду завжди є встановлення права, а у випадку необхідності – захист права від порушення і здійснення права. Право, яке має встановити суд, може бути різним: суб'єктивне цивільне право, суб'єктивне публічне право, право держави на покарання. Внаслідок цього залежно від змісту і властивостей матеріальних прав повинні бути встановлені й очевидні відмінності в організації процесу, проте завдання суду у всіх зазначених випадках залишається одним і тим самим. Якщо суд повинен встановити право, якщо встановлення права і його захист і є завданням правосуддя, то відповідно до цього завдання метою провадження (як цивільного, так і кримінального) є досягнення об'єктивної істини, тобто відповідність рішення до норми права (правомірність) і дійсних обставин справи (матеріальна правда у вузькому значенні). І суд повинен бути поставлений в таке становище, щоб він міг досягнути цієї мети, тобто процес має бути організований так, щоб досягнути об'єктивної істини, зберігаючи при цьому найважливіші надбання сучасної правової держави – права особи [2, с. 31].

З огляду на це не зовсім правильною видається думка вчених, висловлена ще на початку минулого століття, що цілі кримінального та цивільного процесів розходяться, що метою першого (кримінального) є досягнення об'єктивної істини, а другий (цивільний) обмежується досягненням істини формальної [2, с. 32]. Правосуддя не повинно обмежуватися досягненням формальних результатів, таке становище межує зі свідомим допущенням неправосуддя. Суд повинен встановити право, яке справді існує, а не формальне право. Формальна істина є фікцією істини, яка сприймається як така в силу приписів закону – при неможливості чи особливих труднощах у встановленні матеріальної істини. Така ситуація можлива лише у рідкісних виняткових випадках, але не може становити основу організації процесу як соціального інституту, не може бути фундаментом відправлення правосуддя. У такому випадку встановлення права, яке справді наявне, правильне розпізнавання права може бути лише випадковим результатом судочинства. І цивільний, і

кримінальний процесі однаково мають своєю вищою метою істину, однаково повинні прагнути до її досягнення [2, с. 32].

Вчений-цивіліст Є.В. Васьковський свого часу вважав, що вищою і кінцевою метою цивільного процесу є не встановлення матеріальної правди, а «здійснення матеріальних цивільних прав». З основною властивістю цих прав – свободою розпоряджатися ними – і повинна співвідноситися конструкція процесу, щоб не суперечити дійсності; відображенням згаданої властивості цивільних прав у цивільному процесі і є принцип диспозитивності. Той самий вчений згодом зазначає, що держава зацікавлена у збереженні публічного правопорядку, але для неї не ставить безпосереднього інтересу здійснення приватно-правового порядку: державі абсолютно все одно, чи виплатить Іванов свій борг Петрову, чи квартировинаймач Федоров сплатить орендну плату наймодавцеві Сидорову і так далі. Тому державна влада вживає необхідні заходи для охорони і відновлення публічно-правового порядку, обмежується стосовно здійснення приватного правопорядку відповідною організацією органів судового захисту, до посередництва яких громадяни у випадку необхідності можуть звернутися для вирішення своїх спорів [3, с. 361]. Водночас здійснення матеріальних цивільних прав є самоціллю лише з погляду окремих осіб, тоді, як для держави воно є засобом для підтримання правопорядку. Проте не зовсім правильним є твердження, що для держави не важливо, чи виплатить Іванов свій борг Петрову і так далі. У кожному окремому випадку – справді не важливо. Але для держави не може бути не важливим, щоб подібне явище стало загальним, щоб кредитори були позбавлені можливості отримати борги і тому подібне. Держава суттєво зацікавлена у тому, щоб дійсний кредитор міг отримати плату від боржника і щоб таке становище було загальним правилом [3, с. 362].

Так, можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що позов (кримінальний, цивільний) має одну і ту ж саму природу, що завдання суду (кримінального, цивільного) одне і те ж саме встановити право, здійснити і захистити його; вищою метою будь-якого процесу є встановлення матеріальної істини [2, с. 34].

Злочин може викликати найрізноманітніші наслідки. Кримінально-правові наслідки злочину, що виражаються в заподіянні шкоди охоронюваним кримінальним законом відносин, тягнуть застосування кримінально-правової відповідальності. Цивільний же позов у кримінальному процесі спрямований на відновлення насамперед майнових прав потерпілого. Для всебічного захисту прав потерпілого видається за необхідне використовувати повною мірою всі правові засоби, в тому числі і можливість пред'явлення цивільного позову [4, с. 67].

Отже, цивільний позов у кримінальному процесі можливий насамперед тому, що діяння особи суперечить нормам кримінального та цивільного права, є підставою кримінально-правової та цивільно-правової відповідальності. Одна тільки єдність цих підстав свідчить про допустимість розгляду цивільного позову в кримінальному процесі. Але на захист такого позову можуть бути висловлені ще й наступні положення.

Крім процесуальної економії (про що згадує і В. Бозров), розгляд цивільного позову забезпечує найшвидше відновлення порушених прав потерпілого, сприяє недопущенню суперечливих висновків з одних і тих же питань. Можливість розгляду в кримінальному процесі цивільного позову допомагає уточнити кваліфікацію злочину, правильно вибрати міру покарання, встановити цивільно-правові наслідки злочину і вжити заходів до їх усунення. З'ясування під час розгляду кримінальної справи цих наслідків дає підстави більш правильно

визначити характер і тяжкість злочинного діяння, зробити висновок про особу злочинця [4, с. 68].

Пред'явлення цивільного позову ще на початку кримінального провадження, коли ще може бути не встановлений обвинувачений, і не зрозуміло, хто є відповідачем, ефективніше, ніж пред'явлення позову в порядку цивільного судочинства, сприяє захисту прав потерпілих. Адже під час розслідування злочину можна і потрібно вживати заходів, спрямованих на доказування предмета і підстав позову. Цей обов'язок покладений на орган дізнання та досудового слідства і визначається загальними завданнями розкриття та розслідування злочинів. Як слушно підкреслює В.П. Бож'єв, встановлення предмета позову, обсягу вимог, а також осіб, які заподіяли шкоду, укладається в рамки публічно-правових обов'язків суб'єктів кримінального процесу, відповідальних за ведення кримінального провадження [5, с. 3].

Важливе значення має і те, що в разі одночасного розгляду цивільного позову значно підвищується виховна роль кримінального провадження, оскільки у потерпілих та інших осіб, що беруть участь у розгляді справи, складається переконання в неминучості відшкодування заподіяної злочином шкоди [6, с. 37].

Погоджуючись з вченими у тому, що неприпустимо механічно імплантувати в кримінальне провадження правила цивільного судочинства, тим не менше, вважаємо за необхідне зазначити таке. Розгляд цивільного позову під час вирішення кримінальної справи породжує різні за змістом процесуальні правовідносини. Одні з них є цивільно-процесуальними в чистому вигляді (наприклад, пред'явлення цивільного позову), інші можуть бути кваліфіковані цивільно-процесуальні та кримінально-процесуальні (наприклад, витребування доказів і доказування цивільного позову). При цьому, враховуючи похідний характер цивільного позову в кримінальному провадженні, пріоритет у регулюванні має бути відданий, безумовно, кримінальному процесуальному закону. Власне, новий КПК України цілком слушно увів положення, згідно з яким «якщо процесуальні відносини, що виникли у зв'язку з цивільним позовом, цим Кодексом не врегульовані, до них застосовуються норми Цивільного процесуального кодексу України за умови, що вони не суперечать засадам кримінального судочинства» (ч. 5 ст. 128 КПК). До набуття чинності нового КПК України це положення було сформульоване в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна» (п. 5) від 31 березня 1989 р. (з наступними змінами і доповненнями) [7, с. 39]. Отож, при такому підході, як видається, «процесуальні ребуси», про які говорить В. Бозров, не можуть виникати в принципі.

Врешті, якщо уявити ситуацію, коли у кримінальній справі, пов'язаній із загибеллю близької потерпілому людини, або у разі вчинення щодо потерпілого злочину, пов'язаного із заподіянням йому не тільки фізичних, а й глибоких моральних страждань, вилучити розгляд цивільного позову, то потерпілий змушений буде ще раз пережити ті події, спричинені злочинним діянням та пов'язані з нею психологічний і моральний дискомфорт при фактично повторному дослідженні того ж самого злочинного діяння, що спричинило заподіяння йому майнової та (або) моральної шкоди, в порядку цивільного судочинства. Так, інститут цивільного позову у кримінальному провадженні – це не чужорідне йому тіло, а необхідний елемент, що забезпечує реалізацію одного з основних прав громадян – права на судовий захист. Тому й не випадково, що інститут цивільного позову в кримінальному провадженні сприйнятий всіма країнами, які належать до романо-германської правової системи [8].

Так, цивільний позов у кримінальному провадженні повинен бути передбачений в кримінально-процесуальному законодавстві. При цьому головною умовою спільного провадження повинно бути дотримання положень кримінально-процесуального закону про всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин справи. І якщо одночасний розгляд кримінального обвинувачення і цивільного позову, на думку суду, не стане причиною їх порушення, позов має бути розглянутий в порядку кримінального провадження. У разі ж загрози дотримання перелічених положень суд повинен прийняти рішення про передачу матеріалів за цивільним позовом для подальшого розгляду в порядку цивільного судочинства. Подібне гнучке рішення дасть змогу зберегти переваги з'єднаного процесу і при цьому не створювати перешкод для успішного розгляду кримінальних справ. Тож, як видається, інститут цивільного позову не тільки не суперечить завданням і принципам кримінального провадження, але й відповідає їм і слугує додатковою гарантією прав потерпілих від злочину.

Список використаної літератури

1. *Бозров В.* Гражданский иск в уголовном процессе неуместен / В. Бозров // Российская юстиция. – 2001. – № 5. – С. 29–30.
2. *Рязановский В.А.* Единство процесса / В.А. Рязановский. – М. : Юридическое бюро «Городец», 1996. – 74 с.
3. *Васьковский Е.В.* К вопросу о значении признания в гражданском процессе / Е. Васьковский. – М. : Право, 1915. – 90 с.
4. *Сысоев В.* Так ли уж неуместен гражданский иск в уголовном процессе? / В. Сысоев, К. Храмцов // Российская юстиция. – 2001. – № 10. – С. 67–69.
5. *Божьев В.П.* Гражданский иск в уголовном процессе / В. Божьев // Законность. – 2004. – № 7. – С. 2–5.
6. *Милицин С.* Уголовное дело и гражданский иск: вместе или порознь? / С. Милицин, Е. Попкова // Российская юстиция. – 2001. – № 7. – С. 35–38.
7. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2011) : станом на 26 вересня 2011 р. / упоряд. Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.І. Тютюгін. – Харків : Право, 2011. – 456 с.
8. Compensation to crime victims. European Commission of E.J.N. [Електронний ресурс] – Режим доступу до : http://ec.europa.eu/civiljustice/.../comp_crime_victim_ec_en.htm
9. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінально-процесуального кодексу України» станом на 22 травня 2012 р. : (відповідає офіційному тексту). – К. : Алерта, 2012. – 304 с.

УМЕСТЕН ЛИ ИНСТИТУТ СОЕДИНЕННОГО ПРОЦЕССА (ГРАЖДАНСКОГО ИСКА) В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ УКРАИНЫ: PRO ET CONTRA

Х. Кахнич

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

Исследован вопрос целесообразности существования института гражданского иска в уголовном процессе (соединенного процесса) в законодательстве Украины. Проанализированы аргументы «за» и «против» этого института, а также выяснены

причины для критики института гражданского иска в науке уголовного процесса и проблемы его реализации на практике.

Ключевые слова: соединенный процесс, гражданский иск, уголовное производство, возмещение причиненного преступлением ущерба.

**IS THE INSTITUTION OF THE JOINT PROCESS (CIVIL ACTION)
PERTINENT TO UKRAINE’S CRIMINAL PROCEDURE:
PRO ET CONTRA**

Kh. Kakhnych

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The author examines the issue of the pertinence of the institution of a civil action in criminal procedure (the joint process) in the legislation of Ukraine. The pros and cons of this institution are analyzed, and the reasons for criticizing this institution in the science of criminal procedure are found. The problems of its implementation in practice are analyzed.

Key words: joint process, civil action, criminal procedure, recovery of damages caused by the crime.

*Стаття: надійшла до редакції 01.10.2012
прийнята до друку 09.11.2012*